

Kitap Tanıtımı

**PEYGAMBER VE DÖRT HALİFE GÜNLERİNDE ŞEHİR YÖNETİMİ
VE VALİLİK**

Ünal Kılıç, Yediveren Kitap, Konya 2004, 233 s.

Hazırlayan: Saim Yılmaz*

Araştırmacı Kılıç, önsözde (s. 11-14), iki hususun önemle altını çizmektedir. Bunlardan birincisi, İslâm tarihinin günümüz insanları tarafından tam olarak anlaşılabilmesi için siyasî ve askerî olayların yanı sıra, müslümanların kültür ve medeniyet alanında ortaya koymuş oldukları mirasın da bilinmesi gereklidir. İkincisi, kültür ve medeniyet insanlığın ortak mirasıdır. Müslümanlar bu alanda ortaya koymuş oldukları şeylerin bir kısmını, kendi dönemlerinde veya daha önceki dönemlerde yaşamış olan toplum ve devletlerin birikimlerinden istifade etmek suretiyle oluşturmuşlardır. Ancak bunu gerçekleştirirken ciddi bir ayıklama yoluna giderek, kültür ve inançları doğrultusunda bunları yeniden şekillendirmişler ve kendilerine özgü hale getirmişlerdir.

Belirlemiş olduğu bu tespitler çerçevesinde çalışma konusu olan valilik müessesini değerlendiren araştırmacı, İslâm'dan önce ve İslâmiyet'in doğduğu ve yayılmaya başladığı dönemde çevre bölgelerde bulunan devletler tarafından şehirlerin idaresinde uygulanan söz konusu müessesenin, başlangıçtan itibaren müslümanlar tarafından kabul edildiği ve zaman içerisinde geliştirilerek başarılı bir şekilde uygulandığı kanaatini taşımaktadır. Ona göre, şimdiye kadar müstakil bir çalışma konusu olarak ele alınmamış olan bu müessesenin incelenmesi, İslâm kültür ve medeniyetinin müesseseleriyle birlikte tanınmasına ve devlet teşkilatı yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, devlet yönetiminde sık sık bahse konu olmasına rağmen konu ile ilgili kaynak ve araştırmalarda daha çok halifelik müessesesi üzerinde durulması, valilik müessesesi hakkında ayrıntılı bilgiye yer verilmemesi ve yine bu eserlerde konunun teorik yönünün ortaya konmaması bu çalışma esnasında karşılaşılan en önemli zorluklar olarak dile getirilir.

* Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi

İki alt başlık halinde incelenen giriş kısmı (s. 15-42), çalışma esnasında başvuru birinci elden kaynak ve araştırma eserlerin tanıtımıyla başlar. İkinci kısım Güney, Kuzey ve Orta Arabistan (Hicaz) olmak üzere üçe ayrılan Arap Yarımadası'nın, İslâm öncesi tarihini ve idarî yapısını ana hatları ile belirlemeye çalışırken, temelde valilik müessesesinin geçmişteki uygulama biçimlerini sorgulama peşindedir. Güney ve Kuzey Arabistan'ın, uzun bir zamandan beri Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları tarafından atanmış yerel valiler tarafından yönetildiklerine dikkat çekilerek, bu iki hâkim gücün sahip olduğu farklı idarî anlayışın söz konusu yerel valilerin uygulamalarına olan etkileri belirlenmeye çalışılır. Bu kısımda son olarak İslâmiyet'in doğup geliştiği Hicaz bölgesi ele alınmakta ve öncelikle bu bölgede İslâmiyet'in doğuşuna kadar herhangi bir devlet kurulamayışının nedenleri araştırılmaktadır. Muntazam bir devletin kuruluşunu engelleyen aynı etkenlerin idarî yapılanmada da kurumsallaşmayı engellediği tezinden hareketle, her ne kadar bu bölgede Mekke, Medine ve Taif gibi yerleşik hayatın yaşandığı şehirler bulunmaktaysa da, bunların gerçek anlamda şehir yapısından uzak olduklarına ve kabilelerin yerleşik hayatı benimsemiş olmalarından öteye bir anlam ifade etmediklerine dikkat çekilir. Bu tespitin ardından bu üç şehirdeki İslâm öncesi idarî yapı sırayla kaynaklardaki malzemelerin elverdiği ölçüde belirlenmeye çalışılır.

"İslâm Devletinde Şehirlerin Yönetimi ve Valilik Kurumu" başlığını taşıyan ve yedi alt başlık halinde incelenen birinci bölümü (s. 43-130) temelde iki kısma ayırmak mümkündür. Hz. Peygamber ve ilk dört halife döneminde devletin idarî yapılanma bakımından geçirdiği safhaları kronolojik olarak ele alan birinci kısımda, öncelikle Hz. Peygamber liderliğindeki müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretlerinin dinî birlikteliklerini siyasî bir birliktelik haline dönüştürme noktasında sağladığı avantajlara değinilir. İkinci olarak, İslâm dininin, kurumsal anlamda tam bir şehirleşmeden söz etmek mümkün olmasa da Hicaz bölgesinde yerleşik hayatın yaşandığı Mekke şehrinde doğduğu ve yine bir diğer önemli şehir merkezi Medine'den yayıldığına dikkat çekilerek, şehirleşmeyi teşvik eden ayet ve hadisler ışığında böyle bir tavır içine girmenin nedenleri tespit edilmeye çalışılır. Bunu, Hz. Peygamberin itaat kültürüne alışık olmayan Araplarda, şehir kültürünün vazgeçilmez öğelerinden biri olan idarecilere itaat bilincini oluşturma çabaları ve bu konuyu teşvik edici ayet ve hadislerin incelenmesi takip eder.

Bu üç temel hususun belirlenmesinin ardından, söz konusu dönemde idarî yapılanmanın geçirdiği safhaları irdeleyen kronolojik anlatıma geçilir. İdarî yapılanmaya ait başlangıç noktasını, böyle bir ihtiyacı ortaya çıkaran nedenleri ve bunun sonucunda elde edilen muhtelif kazanımları tespit, üç alt başlık halinde incelenen bu kısmın girişini teşkil eder. İlk başlık altındaki çaba, ele alınan süreçteki her bir dönemin idarî yapılanma adına ana özelliklerini belirlemeye yönelmiştir. Müslümanlar idarî yapılanma konusunda daha önceki devletlerin uygulamalarından, çağdaş devletlerin tecrübelerinden, Arapların idarî ve içtimaî ananelerinden faydalanmışlardır. Özellikle onların ele

geçirdikleri topraklar üzerinde Bizans ve Sâsânî dönemlerinden kalma ülkeyi eyâlet ve vilâyetlere ayırarak yönetmeye yönelik idarî yapıyı kökten değiştirme yoluna gitmemeleri, yönetimde herhangi bir kopukluğun meydana gelmesine fırsat vermemiştir. Başlangıcı teşkil eden Hz. Peygamberin idarî alandaki uygulamaları, İslâm'a uygun tarzda yönetimi sağlayacak bir takım prensipleri vaz etmek ve idarecileri tayini kendi uhdesine almakla sınırlı kalmıştır. Bu dönemde yeni yerleşim yerlerinin kurulması veya mevcutların ortadan kaldırılmasına dair bir uygulama söz konusu değildir. Çok kısa bir süre halifelik yapan Hz. Ebû Bekir, kendinden önceki statüyü aynen devam ettirmiştir. Bu alandaki ilk ciddi ve sistemli düzenleme, gerçekleşen fetihler sonrasında sınırların gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ihtiyaçlar sebebiyle Hz. Ömer döneminde olmuştur. Bu dönemde Hicaz bölgesi yeni bir taksimata tâbi tutulmazken, diğer bölgeler her biri için ayrı merkezlerin belirlendiği vilâyetlere (eyâletlere) ayrılmıştır. İlk altı yıllık döneminde devraldığı güçlü ve istikrarlı devlet yapısını sürdüren Hz. Osman, ikinci altı yıllık döneminde eyâletlerde baş gösteren bir takım huzursuzluklar sebebiyle Mısır ve Şam gibi merkeze uzak bölgelerde bazı idarî değişikliklere gitmiştir. İçinde bulunduğu siyasî şartlar nedeniyle yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalan Hz. Ali'nin bu alandaki en dikkate değer icraatı, devlet merkezini Medine'den Kûfe'ye nakletmesi olmuştur. Şehirlerin veya bölgelerin idaresi hususunda genel geçer kuralların oluşmadığı Hz. Peygamber ve dört halife döneminin en belirgin özelliği, ortaya çıkan şartlar doğrultusunda hareket edilmiş olmasıdır. Şüphesiz ki bu tavır, idarî yapılanma alanında tadrîcî bir gelişme seyrini beraberinde getirmiştir.

Bizim yaptığımız tasnife göre bu kısımdaki son iki konudan ilki, Hz. Peygamberin idarî alanda izlemiş olduğu politikanın daha geniş bir şekilde tahlil edilmesini içerir. Başlangıçta, dönemin siyasî-sosyal yapısını oluşturan kabile sistemi sebebiyle yerel liderleri iş başına getiren Hz. Peygamberin, fetihler sonrasında politika değişikliğine giderek merkezden idareciler göndermeye başlamasının sebep ve sonuçları izah edilir. Son konu, söz konusu dönemde ele geçirilen şehirlerin mevcut idarî yapılarına karşı sergilenen tutumun ve yeni şehirler kurmayı gerektiren ihtiyaçların belirlenmesine ayrılmıştır.

Birinci bölümün bundan sonraki kısmı valilik müessesesinin bir kurum olarak incelenmesine ayrılır. Öncelikle, valinin görev alanını teşkil eden şehir, vilâyet ve eyâlet kavramları, ardından ele alınan dönemde vali kavramı yerine kullanılan emîr ve âmil unvanları izah edilerek, bu kavram çokluğunun hangi nedenlerden kaynaklandığı tespit edilmeye çalışılır. Daha sonra kuvvetler ayırımının bulunmadığı söz konusu dönemde, vilâyetle ilgili her türlü yetki ve sorumluluğu üstlenmiş olan valiye yardımcı olan görevlilerin tek tek tanıtımı yapılır. Ancak burada fonksiyon itibarıyla Hz. Peygamber döneminden itibaren var olan çoğu görevlerin, kurum olarak ortaya çıkışının sonraki dönemlerde olduğunun önemle altı çizilir. Bundan sonraki başlık göreve geliş şekillerine ve yetkilerine göre valilik çeşitlerinin ve valilerin görevlerinin açıklanmasına

ayrılmıştır. İslâm dinindeki iççelik sebebiyle her ne kadar ele alınan dönem itibarıyla valilerin görevlerini dinî veya dinî olmayan ya da dinî, siyasi/ıdarî, ekonomik, adlî ve benzeri gibi bir tasnife tâbi tutmanın doğru olmayacağı belirtilmişse de, burada ikinci grup sınıflandırmanın esas alındığı görülmektedir. Burada vurgulanan iki husustan birincisi, özellikle Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde olmak üzere, İslâmiyeti tebliğ etmek, müslümanların dinî bilgilerini geliştirerek rahat bir şekilde yaşamalarını sağlamak gibi dinî görevler, bu dönemde görev yapan valilerin en önde gelen vazifesi olmuştur. İkinci olarak, devletin sınırlarının genişlemesi ve problemlerin artması sonucu görevleri bir hayli ağırlaşan valilere, Hz. Ömer döneminden itibaren âmil, kadı gibi yardımcı görevliler tayin edilerek, görevlerinin hafiflemesi sağlanmıştır. Ancak bu durum, aynı zamanda onların yetki alanlarının daralmasını da beraberinde getirmiştir. Bu bölüm bir valide bulunması gereken özelliklerin sıralanması ile sona erer.

Söz konusu dönemde vali seçiminde etkili olan unsurların tespiti, “Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidînin Valilikle İlgili Uygulamaları” başlığını taşıyan ikinci bölümün (s. 131-199) ilk konusunu teşkil eder. Bunlardan birinci sırada zikredilen istişare ve bölge halkının taleplerinin dikkate alınması, dönemin tamamı için ortak belirleyici kriter olarak kabul edilerek örneklerle izah edilir. İkinci unsur olarak zikredilen vasiyetin, Hz. Osman dönemiyle birlikte görülmeye başladığı belirtilerek, kendinden önceki halife Hz. Ömer’in valilerin tayini ile ilgili özel bir vasiyette bulunmasının sebepleri üzerinde durulur. Son olarak başlangıçta belirleyicilik vasfı bulunmayan akrabalık unsurunun, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde vali tayininde takip edilen aslî unsur haline gelmesinin nedenleri ve neticeleri geniş bir şekilde tartışılır. Daha sonra sıra ile valilerin tayini sırasında yazılan ahidnâmeler, valilik sarayları (dâru’l-imâre) ve bu dönemde valilere belli miktarda bir maaşın verilir verilmediği gibi konular hakkında bilgiler sunulur.

“Valilerin Denetlenmesi” konusu bu bölümdeki en geniş kısmı teşkil eder. Üç alt başlık halinde incelenen bu kısımda öncelikle yöneticilerin valileri denetlemek için hangi yöntemleri kullandıkları belirlenmeye çalışılır. Müfettiş göndermek, valilerin merkeze çağırılması veya bizzat devlet başkanının valiyi denetlemek üzere vilâyete gitmesi ve halktan soruşturma şeklinde belirlenen metotların, her zaman ve her yönetici tarafından uygulanmadığına, bunların zaman içerisinde ve yöneticilerin mizaçlarına göre şekillendiğine konunun girişinde özenle dikkat çekilir. Vali tayin edilen kişiye ahidnâmesi verilmeden önce halife tarafından yapılan nasihatler ve mal varlıklarının tespit edilmesi gibi hususlar “Tayin Öncesi Gerçekleştirilen Denetim” başlığı altında sunulmaktadır. Denetlemeye ayrılan son kısımda valilerin denetime tâbi tutuldukları hususlar, mal varlıkları ve yaşam biçimleri, görevlerini yerine getirmeleri ve halk ve diğer memurlarla ilişkileri şeklinde üç başlık altında incelenir. Valilerin şehirden ayrılmak zorunda kaldıklarında yerlerine bıraktıkları vekillerin denetimi meselesi ayrı bir başlık altında işlenmiştir. Bundan sonraki başlık, denetim sonrasında valilere tatbik edilen işlem ve

cezalarla ilgilidir. İkaz ve eski görevine iâde, mal varlığına el konulması, azledilmeleri ve had cezası uygulanması şeklinde bu dönemde tatbik edilen ceza türlerinin her biri ayrı ayrı incelenir. Söz konusu dönemlerde valilerin belirli bir görev sürelerinin bulunup bulunmadığı meselesi, ikinci bölümün son konusunu teşkil eder.

Kitap, sonuç (201-204), Hz. Peygamber ve her bir halifenin ayrı ayrı valilerini ve görev yaptıkları vilâyetlerin isimlerini gösteren tablonun yer aldığı ekler (205-210), bibliyografya (211-222) ve dizin (223-233) kısımları ile son bulur.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki valilik müessesesini bütün yönleriyle inceleyen bu çalışmada, aynı zamanda söz konusu döneme ait belli başlı bir takım siyasî ve askerî olayları yorumlamada yeni bazı açılımlar bulmak mümkündür. İlk dönem İslâm fetihlerinin devamlı ve kalıcı olması, Halife Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali'nin devlet merkezini Medine'den Kûfe'ye nakletmesi gibi konular bu bağlamda zikredilebilir. Bununla birlikte başvurulmuş kaynak ve araştırmaların titiz bir şekilde tarandığı anlaşılan çalışmada, söz konusu eserlerin konu bakımından önemine işaret edilmek suretiyle daha geniş bir biçimde ele alınmasının okuyucuya daha fazla yararlı olacağı kanaatimizi belirtmemiz gerekir. Yine her ne kadar önsözde, bir çok çelişkili rivayet bulunması sebebiyle ekler kısmında sunulan tabloda valilerin görevlere başlama ve ayrılma tarihlerinin verilmeyeceği kaydedilmekte ise de, bu farklı rivayetlerin bir araya toplanmasını sağlama ve daha sonra yapılacak çalışmalara katkıda bulunma adına, tespit edilen bu farklı tarihlerin bir arada verilmesi daha isabetli bir tercih olurdu.

İlk dönem İslâm tarihine ait müesseseleri incelemeyi hedefleyen daha sonra yapılacak araştırmalar için çeşitli açılardan önemli katkılar sağlayabilecek bu çalışma, İslâm tarihi araştırmacıları ve meraklıları için mutlaka görülmesi gereken bir eser mahiyetindedir.